

درختان مقدس در قالی های چهارمحال و بختیاری

سارا انصاری

چکیده

واژه های کلیدی: درختان مقدس ، ماه درخت ، هوم سپید ، درخت بس تخمه ، درخت نخل ، درخت سرو ، درخت کاج .

مقدمه

نقش درخت در بسیاری از آثار هنری و باستانی مناطق جغرافیایی و فرهنگ های مختلف جهان از جمله در هنر ایران به چشم می خورد . در دوره های پیش و پس از اسلام به شیوه های گوناگون و مربوط به هر دوره گونه های مختلف نقش های درختان مشاهده می شوند . این میراث طبیعی و گاه مقدس که روزگاری نماد خورشید و ماه و در باورهای دیگر تحفه زرتشت از بهشت بوده ، در نقش و نگارهای صنایع دستی و هنری بختیاری پیرنگ اسطوره ای و نمادین خود را حفظ کرده است . امروزه یکی از مناطق بافت فرش هایی با طرح درخت ، منطقه چهارمحال و بختیاری است . قالی های این منطقه اکثرا دارای نقوش گیاهی و به ویژه درختی است و از انواع این درختان می توان به : درخت زندگی ، سرو ، بید ، انار ، تاک ، چنار و کاج اشاره کرد .

نمادینگی گیاه و درخت

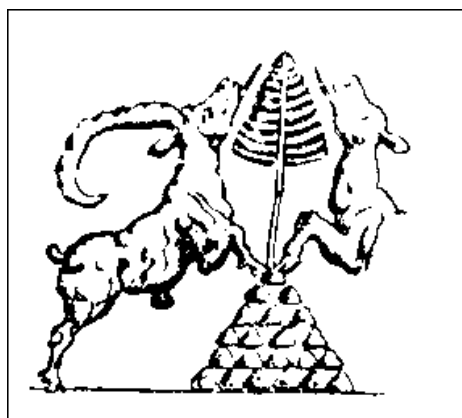
درخت در باورهای اعتقادی تمام ملت های دنیا رسوخ کرده و هر ملتی غالبا با توجه به اقلیم خود درختی را محترم می شمرد . مثلا : در ایران چنار و سرو ، در اسلام زیتون و خرما ، در آلمان بابونه و در اسکاندیناوی درخت زبان گنجشک .

« درخت و میوه های آن به موازات منزلت و اهمیت مادی شان در اندیشه اقتصادی انسان وجهی مقدس یافتند و در همه ی فرهنگ ها و نزد ملل مختلف به مفهومی نمادین و اسطوره ای آراسته شدند . درخت نشانگر قدرت ، ثبات ، زندگی دوباره ، ثمردهی و همچنین فرایند رشد از دانه ای کوچک به تنه ای تنومند است . درخت به دلیل تغییر همیشگی اش نمادی برای فرایند زندگی به شمار می آید و به علت عروج به آسمان مظهر قائمیت است » (کوک ، ۱۳۸۷ ، ۸-۹) .

تاریخچه و سابقه نقوش درختان قالی های چهارمحال و بختیاری

از آنجا که قالی و دیگر منسوجات ، نسبت به مصنوعات هنری دست ساز دیگر نظیر سفالینه ها و اشیاء فلزی که از هزاره های پیش تاکنون باقی مانده ، دوامی ندارند ، بنابراین محققان سایر منسوجات از جمله قالی ، برای مستند سازی با دشواری هایی مواجه اند و در پیدا کردن سابقه نقوش آشنایی با اسطوره شناسی ، باستان شناسی و فرهنگها و تصاویر قالی ها و شیوه اجرای آن ها موثر است .

نقش درخت بر روی کوه

[تصویر ۱] ماه درخت، (آپم پوپ، اکرم، ۱۳۸۷/۶، ۳۱۲۳).

درختی از تیره مخروطی یا برگریز تنها بر روی کوهی که نماینده ماه درخت است (آپم پوپ، اکرم، ۱۳۸۷، ۳۱۲۴/۶) [تصویر ۱].

• نقش درخت بر روی کوه در قالی بختیاری

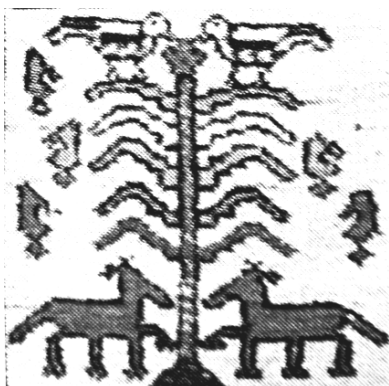

[تصویر ۲] نقش ماه درخت در قالی بختیاری

گاه نقش ماه در کنار یک درخت نشان داده شده و گاه به صورت درختی بر روی کوه تصویر شده است . پیشینیان معتقد بودند که شیره درخت ماه یا سوما یا سومه که همراه با ماه ترسیم می‌شد ، عصاره زندگی است .

در دوره ساسانی ظروف آبخوری و شربت‌خوری و انواع جام‌ها با پایه مخروطی وجود دارد که در مراسم آیینی به کار می‌رفته (أربلی، ۱۳۸۷، ۹۲۳/۲) و احتمالاً (با توجه به کاربرد و شکل آن) با ماه درخت ، درختی از تیره مخروطی بالای کوهی ارتباط داشته باشد .

درخت با قوچ هایی در دو طرف آن

[تصویر ۳] قوچ های جفت که معمولاً به صورت جفت ظاهر می شوند، قالی بختیاری

قوچ های ماه از نژاد شایسته ای هستند که معمولاً به صورت جفت ظاهر می شوند ، نیز متعلق به ماه هستند ، نه درون مایه های مربوط به خورشید ، از این رو ماه درخت بوده است (اکرمی ، ۱۳۸۷ ، ۹۹۰/۲) . دو بز که رو به رو به هم و جهیده بر گیاهی است بن مایه ماه است (اکرمی ، ۱۳۸۷ ، ۸۶۷/۲) [تصویر ۳] .

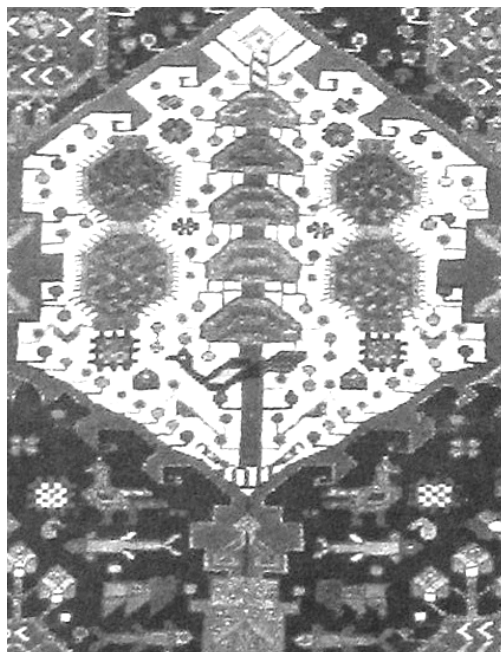
درخت نخل

[تصویر ۴] درخت نخل، قالی بختیاری

یک شاخه نخل که ظاهراً اشاره به ماه درخت دارد ، همواره به صورت درخت نخل نمایش داده می شود (اکرمی ، ۱۳۸۷ ، ۹۹۱/۲) در ایران باستان درخت خرما مقدس شمرده شده و میوه های آن جنبه باروری دارد و همچنین در هنر هخامنشی و ساسانی به عنوان درخت زندگی مطرح بوده است (دادور، منصور، ۱۳۸۵، ۱۰۳) . از هزاره دوم پیش از میلاد به بعد، به مدت چندین سده درخت نخل به جای ماه درخت عمل می کرد ، اگر چه این کارکرد یکنواخت نبود (آپم پوپ ، اکرمی ، ۱۳۸۷ ، ۱۶ / ۳۱۲۷) [تصویر ۴] .

درختی که ماهی ها از آن نگهداری می کنند

[تصویر ۵] تصویری از هوم سپید، قالی بختیاری

درختی که ماهی ها از آن پاسداری می کنند .

« در نزدیکی هوم زرین ، هوم سپید را بیافرید ، دشمن پیری و زنده گر مردگان و انوشه گر زندگان »
(بهار، ۱۳۶۲، ۸۷) .

این درخت در پهلوی (gokarn) و در اوستا (gaokerana) ، ظاهراً به معنای گاو شاخ ، نام درختی افسانه‌ای است که در دریای فراخکرد و از آن در تفسیرهای پهلوی به هوم سپید یاد شده و احتمالاً با کوکنار فارسی مربوط است .

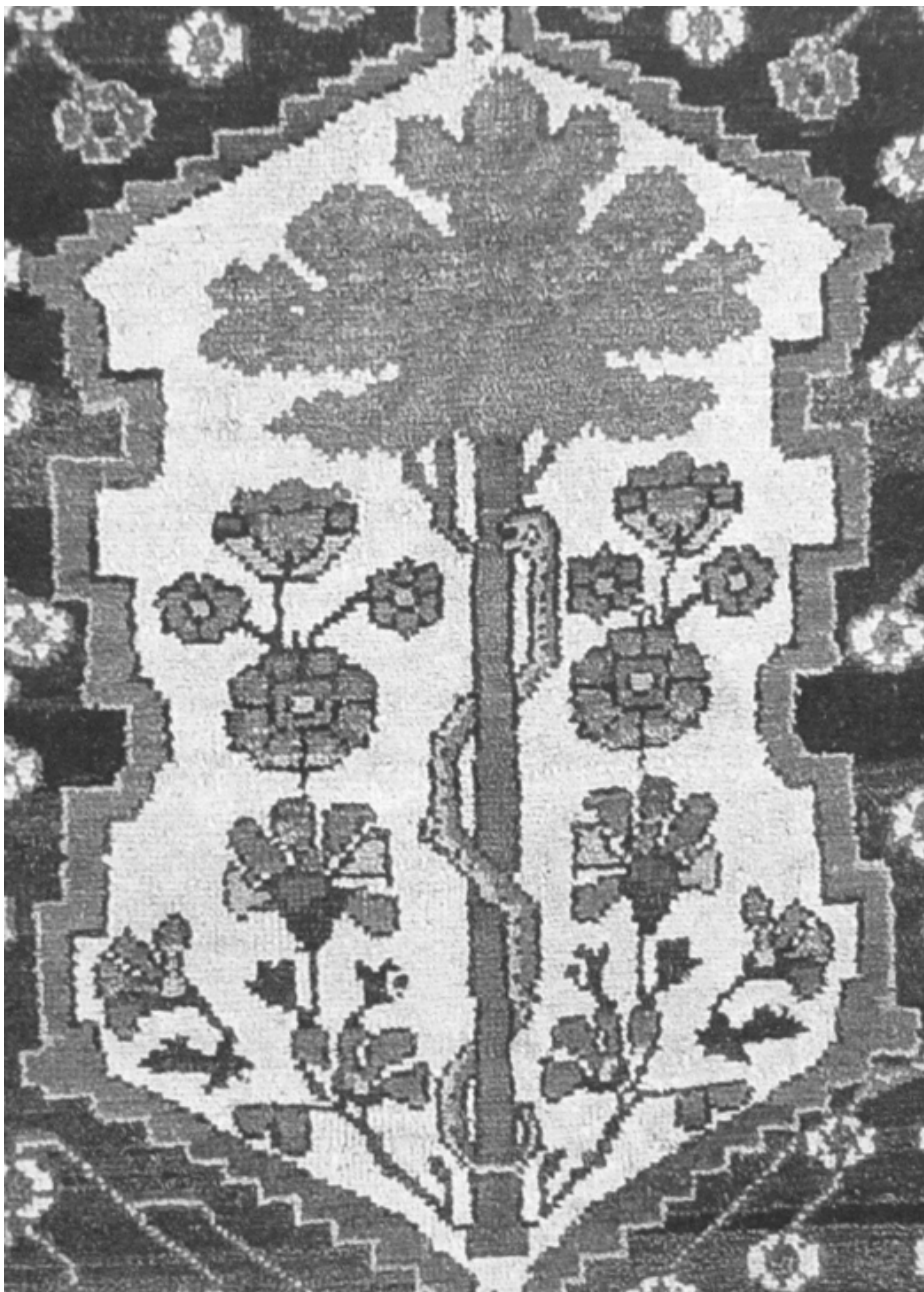
در بندهش می‌آید که هوم ایزد درون گئوکرنه است و از ترکیب چربی گاو هدیوش (hadays) و هوم سپید خوراکی به نام انوش به دست آمده (همان، ۸۰) و همه ی مردمان اکسیر جاودانگی را در هنگام بازسازی جهان از آن دریافت می دارند .

شر کوشید این درخت را نابود کند و برای این کار چلپاسه (مارمولک) را فرستاد تا به آن حمله کند ، اما «کر» یا ماهی‌هایی که دائماً در آن دریا به شنا مشغول اند ، از آن درخت پاسداری می کنند ، به طوری که همیشه یکی از آن‌ها چلپاسه را زیر نظر دارد (دادور، منصور، ۱۳۸۵، ۲۸-۲۶) .

هوم در دنیای مینوی ایزد است و در دنیای گیتی گیاه ، دشمنان را دور می‌سازد ، درمان بخش و سرور گیاهان است . هوم آسمانی را پسر اورمزد ، موبدی آسمانی دانسته‌اند .

فشردن آن نوعی قربانی غیرخونین و موجب شکست شر است . این گیاه شفابخش و نیرودهنده است و اگر آن را تقدیس کنند نیرویی معجزه آسا پیدا می‌کنند ، هوم تقدیس شده در مراسم آیینی نمادی از هوم سپید است (همان، ۱۰۹) .

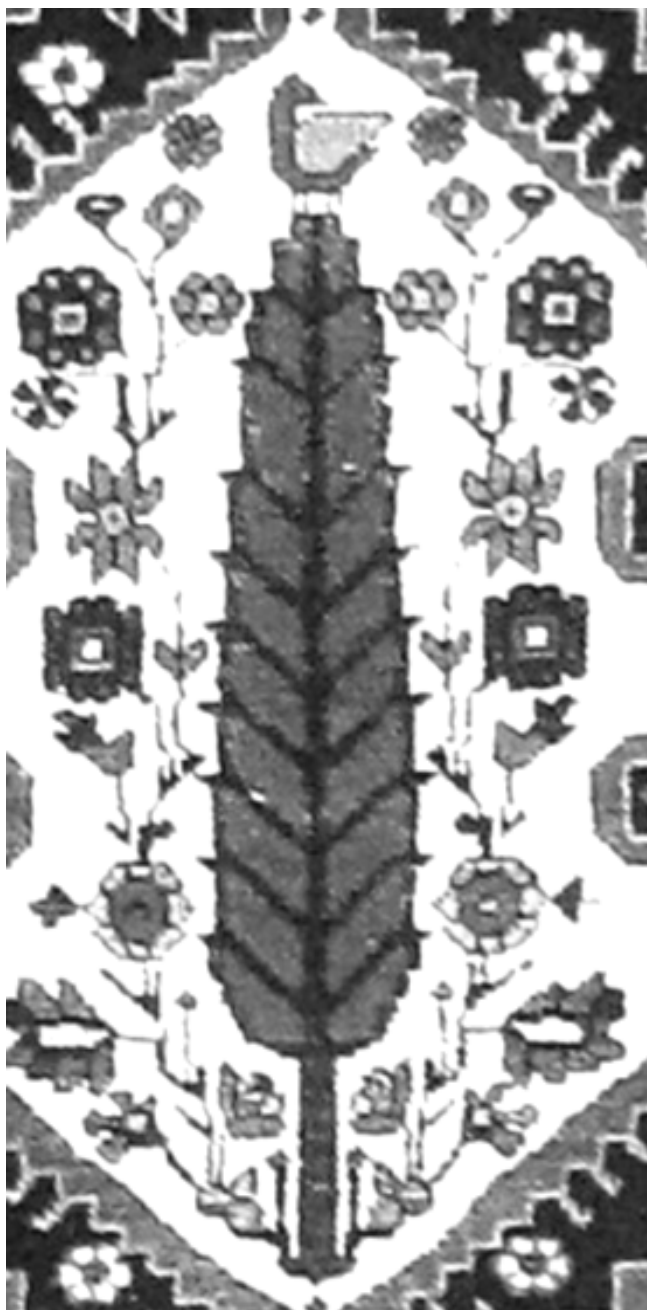
درخت نخل و مار پیچیده به دور آن

[تصویر ۶] درخت با ماری پیچیده به دور آن، قالی بختیاری، سامان

نقش درخت نخل روییده بر دامن کوه ، با ماری پیچیده بر دورش از پایه تا بالا نماد ماه درخت آریایی یا هوم سپید ، گئوکرنه است . این درخت در کتاب بندهش چنین توصیف شده : « و آن درختی است که در کوه می‌روید و از ریشه‌اش ماری بر تنه اش می‌پیچد » این نگاره در هنر ایرانی مکرراً از هزاره چهارم پ.م و به صورت‌های گوناگون به کار رفته است و اغلب در طرفین آن دو بز یا دو گوسفند رو در رو تصویر شده‌اند (اکرم، ۱۳۸۷، ۳۱۰۴/۶) .

درخت با مرغی بر روی آن

[تصویر ۷] درخت با پرنده ای روی آن، قالی بختیاری

بنابر روایات کهن ، سیمرغ بر بالای درخت همه تخم یا دربردارنده همه ی رستنی‌ها آشیان دارد که در میان دریای فراخکرت است هرگاه برخیزد ، هزار شاخه از آن درخت می‌روید و هر وقت بر آن می‌نشیند ، هزار شاخه شکسته می‌شود و تخم‌های آن به اطراف پراکنده می‌شوند و از آن‌ها گیاهان گوناگون می‌رویند . این درخت درمان بخش نیز هست (یاحقی، ۱۳۸۸، ۵۰۳) .

درخت با دو پرنده بر روی آن

[تصویر ۸] دو پرنده بر روی درخت، قالی بختیاری

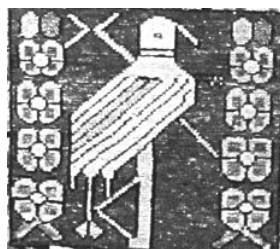
موضوع ترکیبی خورشید و باروری در بندهش نیز در قالب (درخت بس تخمه) واقع در دریای فراخکرت (جَو) بیان شده است. آشیان عقاب بر بالای درخت و دو پرنده به نامهای سئنه و چمروش تخمه‌ها و دانه‌ها را در جهان می‌پراکنند. این تصویری از هوم زرین و به وضوح خورشید است (اکرمین، ۱۳۸۷، ۹۸۸/۲).

شاخه های خشک

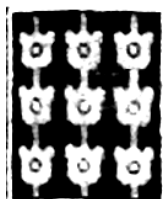
[تصویر ۹] شاخه های خشک و بی برگ، قالی بختیاری
شاخه های خشک نماینده درخت اند (آپم پوپ ، اکرمن ، ۱۳۸۷ ، ۳۱۲۴/۶) .

درخت سه شاخه که پرنده هایی به طور طبیعی روی آن نشسته اند

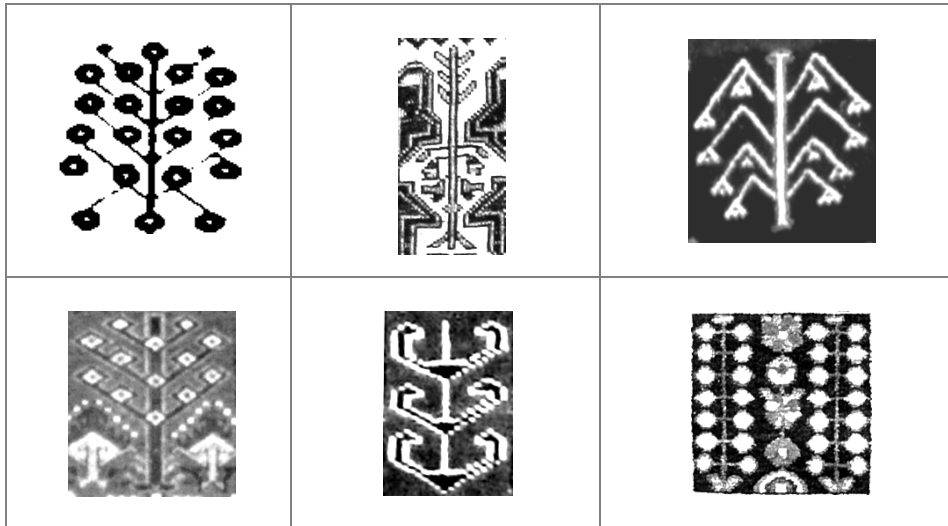
[تصویر ۱۰] پرنده نشسته بر درخت، قالی بختیاری
گاه پرنده هایی به طور طبیعی بر روی درختی سه شاخه نشسته و بسیار طبیعی نقش شده اند . ولی بی تردید منظور از آن دانه پراکنندگان افسانه ای یاد شده در بندهش است . در ارتباط نزدیک با این مفاهیم کیهانی موجود مرکبی مانند سیمرغ دیده می شود (اکرمن ، ۱۳۸۷ ، ۹۸۸/۲) .

درخت سه گانه خورشید

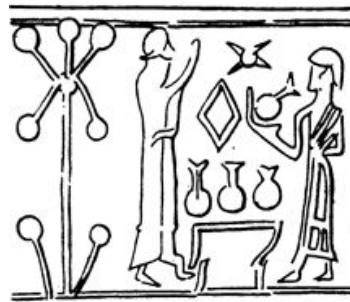
[تصویر ۱۱] درخت سه گانه خورشید ساسانی، قالی بختیاری
در دوره ساسانی ، درخت سه گانه خورشید ، که از دوران مس نماد خورشید گذرا در آسمان بود ، تکه تکه شده و از نو به طور قائم بر روی هم ساخته شده است . این دگردیسی با شیوه های ترکیبی ساسانیان مطابقت دارد (آپم پوپ، اکرمن، ۱۳۸۷، ۳۱۴۲/۶) [تصویر ۱۱] .

درخت با شاخه‌هایی با نوک دانه‌دار

[تصویر ۱۲] انواع درخت با شاخه‌هایی با نوک دانه‌دار در قالی‌های چهارمحال و بختیاری

در این درختان نفوذ هنر آشوری را آشکارا می‌توان دید، که می‌تواند بازنمایی شکلی دائمی از سنت‌های ایلامی باشد در این جا بس تخمه با خوشه‌های پرتویی نشان داده شده است که هر یک به نقطه‌ای منتهی می‌شوند، شکلی که گویای پرتوهای خورشید نیز هست (اکرم، ۱۳۸۷، ۹۸۹/۲).

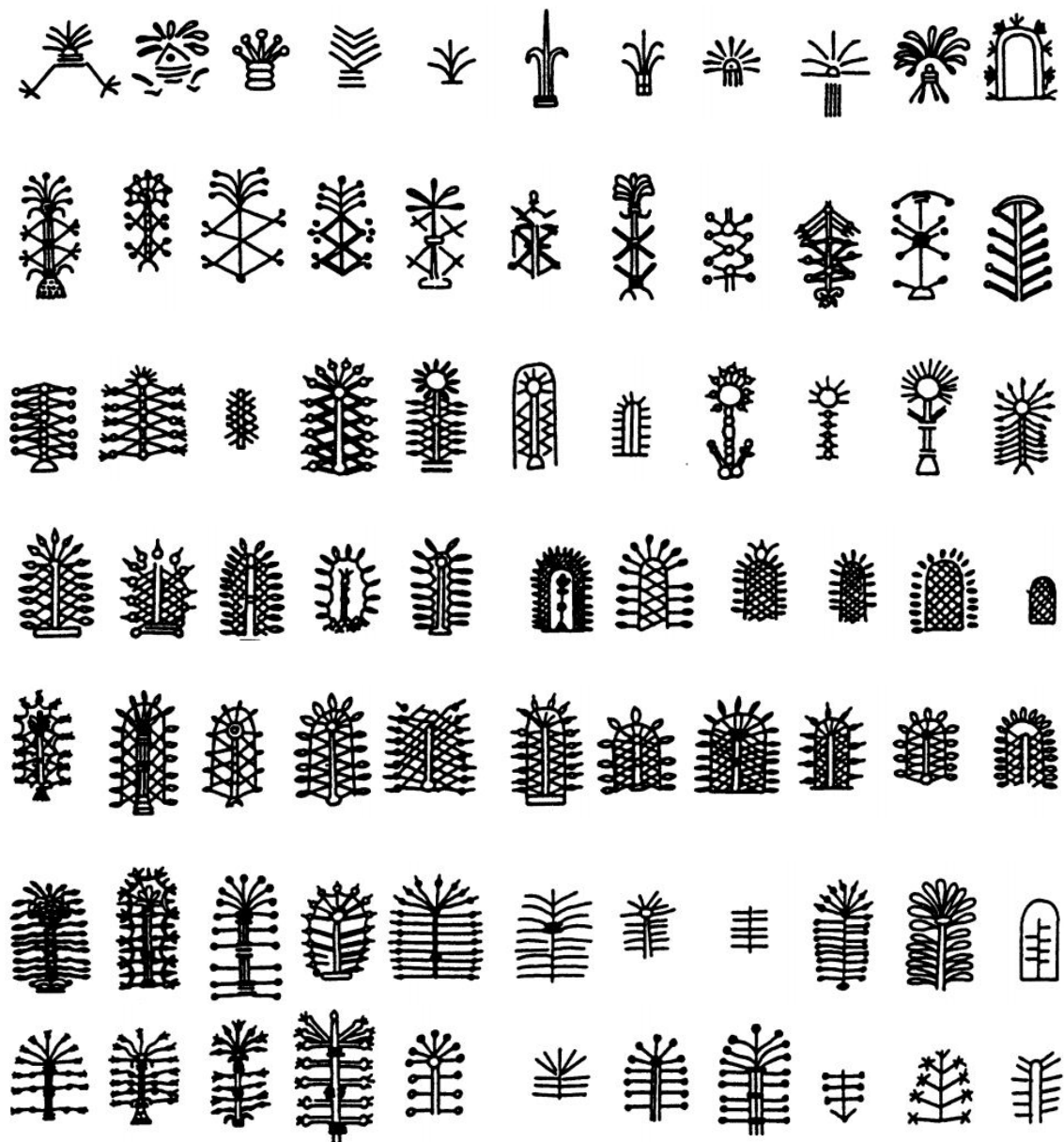

[تصویر ۱۳] درخت زندگی، مَهراستوانه ای، ۱۳۰۰ پ.م، محل اکتشاف چغازنبیل، ۱۳/۵ . ۴۳/۷ . م.م، موزه لوور

[تصویر ۱۴] درخت زندگی، مَهر استوانه ای ایلام میانه، محل اکتشاف چغازنبیل، ۱۴/۲ . ۴۲.۳ . م.م، محل دسترسی موزه ایران باستان

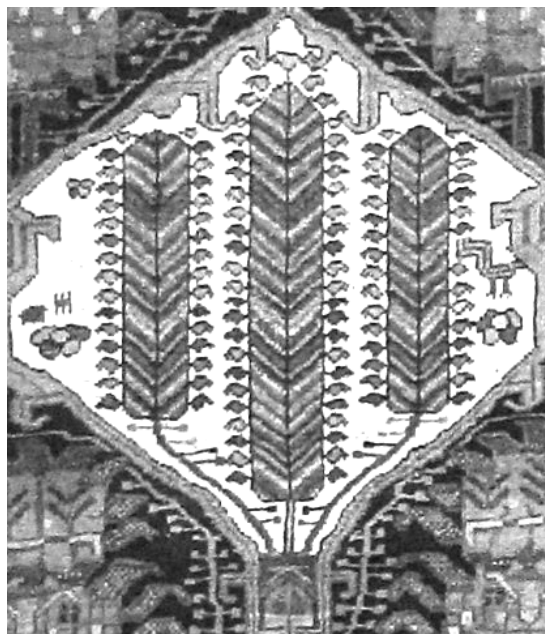
• انواع درخت زندگی آشوری با شاخه هایی شبیه به پرتوهای خورشید

[تصویر ۱۵] انواع درخت زندگی آشوری، (jerrold, Jul.-sep., ۲۰۰۰, p ۴۳۳).

درختان اخترانی در ساخت‌های نمادین گوناگونی ظاهر می‌شوند، شاخه‌هایی با نوک دانه‌دار شبیه به بادبزنی با پرچم‌های عظیم بر تنه درختی، نخستین نقش حقیقی از درخت بس تخمه است که تا کنون یافت شده (آپم پوپ، اکرم، ۱۳۸۷، ۳۱۲۹/۶).

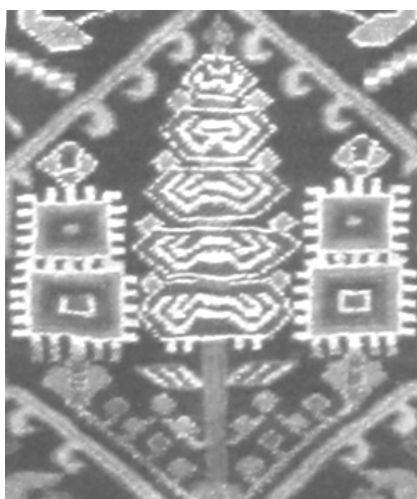
درخت سه شاخه

[تصویر ۱۶] درخت سه شاخه، قالی بختیاری

درخت سه شاخه شکلی از درخت خورشید است (آپم پوپ، اکرم، ۱۳۸۷، ۳۱۲۴/۶) [تصویر ۱۶].

درخت کاج

[تصویر ۱۷] درخت کاج، قالی بختیاری

کاج ، نماد راستی ، عمود بودن ، نیروی حیاتی ، باروری ، قدرت شاخص و سکوت می باشد . چون همیشه سبز است به مفهوم بی مرگی است . تصور می شد که بدن را از فساد دور نگه می دارد از این رو برای تابوت ها از آن استفاده می کردند و به هنگام مراسم مذهبی حضور دارد (کوپر، ۱۳۷۹، ۲۸۵).

درخت سرو

سرو، مظهر آزادی به شمار می‌رود و مانند مورد، سداب و هوم مقدس از دیرباز علامت خاص ایرانیان بوده است (یاحقی، ۱۳۸۸، ۴۶۰-۴۵۹). مرغابی و سرو از نشانه‌های مخصوص ناهیدند. ناهید یا آناهیتا فرشته نگهبان عنصر آب و اسم کامل او اردوی سور آناهیتا به معنی رود یا چشمه پر آب و نیرومند و زلال است (یاحقی، ۱۳۸۸، ۸۱۴).

[تصویر ۱۸] درخت سرو، قالی بختیاری

در شاهنامه فردوسی از درخت سرو شگفت‌انگیزی سخن آمده که سرشتی مینوی دارد و توسط زرتشت بر در آتشکده برزین مهر در کاشمر کاشته شده و همواره نزد زرتشتیان دارای تقدس بوده است. برای اثبات وجود تاریخی آن می‌توان به سال ۲۴۷ ه.ق استناد کرد که متکول خلیفه عباسی، فرمان قطع درخت سرو عظیمی را می‌دهد که مورد تقدس و توجه زرتشتیان بوده است (رمضان ماهی، ۱۳۸۴، ۹).

درخت بید مجنون

[تصویر ۱۹] درخت بید مجنون ، قالی بختیاری

بید مجنون یا بید گریان ، درختی است خودرو که در استان چهارمحال و بختیاری در کنار رودخانه ها ، برکه ها و گذرگاه های بسیار دیده می شود . طرح بید مجنون با شاخه هایی که پیوسته تکرار شده یاد آور شانه باران است . خطوط متوازی که مکرراً تکرار شده نشانه رمزی باران است و باستان شناسان آن ها را شانه باران خوانده اند . به کارگیری مستمر خطوط موازی شانه ماندی که در قسمت های مختلف ایران پیش از تاریخ (تل باکون، شوش، سیلک) علاوه بر رمزی و نمادین و طلسم گونه بودن آن ها ، کارکردی جادویی در طلب باران داشته است (پرهام، ۱۳۷۱، ۳۳۸/۲) .

تاک

[تصویر ۲۰] درخت انگور، قالی بختیاری

تاک ، نماد باروری ، حیات ، درخت حیات ، البته در برخی سنت ها درخت معرفت محسوب می شود تاک پر بار مظهر باروری و رنج است (کوپر، ۱۳۷۹، ۸۲) . درخت تاک بسیار پُر بار به مفهوم فراوانی به کار می رود (آپم پوپ، ۱۳۸۷، ۷۹۸/۲) .

درخت اناری که دارای سه میوه است

[تصویر ۲۱]، قالی بختیاری

معمولاً به صورت درخت اناری تعبیر شده که دارای سه میوه است. انار نقشی نمادین و بر جای مانده ، دست کم از هزاره یکم پ.م است (اکرمن، ۱۳۸۷، ۹۸۸/۲).

درخت انار

[تصویر ۲۲] درخت انار

انار نماد بی‌مرگی ، کثرت در وحدت ، باروری دراز مدت ، حاصلخیزی ، وفور و در اسلام یکی از درختان بهشتی است (کوپر، ۱۳۷۹، ۴۰). در باغ‌های کهن ایرانی ، درختی که پس از سرو بیش از دیگر گیاهان در اطراف یا نزدیک یک حوض کاشته می‌شده ، درخت انار بوده است . در تصاویر مینیاتور هم دیده می‌شود که درخت انار گردگرد حوض در کنار برخی دیگر از گیاهان روییده است . تقدم سرو و انار بر دیگر گیاهان در ایران و منطقه بین‌النهرین از دوران‌های پیش از تاریخ به اقتضای منزلت رمزی آن‌ها بوده است (پرهام، ۱۳۷۰، ۱۵۳/۱).

فهرست منابع

- آپم پوپ ، آرتر (۱۳۸۷) ، « گچبری ساسانی / پیکره ها » ، سیری در هنر ایران ، جلد ۲ ، ترجمه نوشین دخت نفیسی ، نشر علمی و فرهنگی ، تهران ، صص ۸۰۴-۷۹۱ .
- آپم پوپ ، آرتر ، اکرم ، فیلیس (۱۳۸۷) ، « سیری در آرایه‌های ایرانی » ، سیری در هنر ایران ، جلد ۶ ، ترجمه زهرا بایستی ، نشر علمی و فرهنگی ، تهران صص ۳۲۱۰-۳۱۱۹ .
- اکرم ، فیلیس (۱۳۸۷) ، « پارچه‌های دوره ساسانی » ، سیری در هنر ایران ، جلد ۲ ، ترجمه زهره روح فر ، نشر علمی و فرهنگی ، تهران ، صص ۸۹۳-۸۴۷ .
- اکرم ، فیلیس (۱۳۸۷) ، « جواهرات دوره اسلامی » ، سیری در هنر ایران ، جلد ۶ ، ترجمه پرویز مرزبان ، انتشارات علمی و فرهنگی ، تهران . صص ۳۱۰۶-۳۰۹۵ .
- اکرم ، فیلیس (۱۳۸۷) ، « مَهرهای ساسانی » ، سیری در هنر ایران ، جلد ۲ ، ترجمه ناصر نوروززاده چگینی ، نشر علمی و فرهنگی ، تهران . صص ۱۰۱۲-۹۷۷ .
- اربلی ، ژوزف (۱۳۸۷) ، « فلز کاری ساسانی و آغاز دوره اسلامی » ، سیری در هنر ایران ، جلد ۲ ، ترجمه علی حصوری ، نشر علمی و فرهنگی ، تهران . صص ۹۵۳-۸۹۵ .
- بهار ، مهرداد (۱۳۶۲) ، پژوهشی در اساطیر ایران ، نشر توس ، تهران .
- پرهام ، سیروس (۱۳۷۰) ، دستبافته‌های عشایری و روستایی فارس ، جلد ۱ ، با همکاری سیاوش آزادی ، امیرکبیر ، تهران .
- پرهام ، سیروس (۱۳۷۱) ، دستبافته‌های عشایری و روستایی فارس ، جلد ۲ ، نشر امیرکبیر ، تهران .
- دادور ، ابوالقاسم ، منصور ، الهام (۱۳۸۵) ، درآمدی بر اسطوره‌ها و نمادهای ایران و هند در عهد باستان ، دانشگاه الزهرا ، تهران .
- رمضان ماهی ، یاسمن (۱۳۸۴) ، « بررسی اساطیر مشترک ایران و چین باستان » ، هنرنامه ، شماره ۲۶ ، سال هشتم ، ص ۹ .
- کوپر ، جی. سی (۱۳۷۹) ، فرهنگ مصور نمادهای سنتی ، ترجمه ملیحه کرباسیان ، نشر فرشاد ، تهران .
- کوک ، راجر (۱۳۸۷) ، درخت زندگی ، ترجمه سوسن سلیم زاده و هلینا مریم قائمی ، نشر جیحون ، تهران .
- یا حقی ، محمد جعفر (۱۳۸۸) ، فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها و ادبیات فارسی ، نشر فرهنگ معاصر ، تهران .
- موزه ایران باستان .

فهرست منابع تصویری

• موزه ایران باستان

- Coper, Jerrold (Jul.-sep., ۲۰۰۰) , "**assyriah prophecies by simo parpola**" , journal of the American oriental society , vol. ۱۲۰, No. ۳, PP. ۴۳۰-۴۴۴.
- **Hali** (Octobr ۱۹۸۹) , Issue ۴۷, p ۸۶.
- Willborg , Peter (۲۰۰۲) , **CHAHARMAHAL VA BAKHTIARI** , hunter & foulis ltd , east lothian , scotland.